

minderheid ook geen ‘recht’ op een speciale positie die niet vanuit een pluralistisch concept te verdedigen is.

Aan het einde van deze recensie nog enkele woorden die van toepassing zijn op alle drie de boeken. Ze gaan alle drie over de traditie en verandering in de kerk gezien vanuit een protestants perspectief. De insider zal de verschillen gemakkelijk zien, vooral als het gaat over het theologisch woordgebruik en de daarbij behorende gevoelens, maar die zijn dan ook voor de kerkleden bedoeld. Opvallend is dat de schrijvers zeggen dat hun verhaal ook bedoeld is voor de samenleving. In het eerste boek wordt de centrale vraag verwoord als de zoektocht naar “geestelijke inspiratie die nodig is voor de vernieuwing van de traditie die de voortgang van Gods werk in ons land en daarbuiten dient” (p. 181). In het laatste boek wordt de wens geuit dat de seculiere Bokito’s ook het verhaal gaan lezen en het middelste boek gaat over wat de kerk zou moeten betekenen voor de ontwikkelingen in Nederland en de wereld. Misschien ligt hier ook de gemeenschappelijk gereformeerde visie op kerk en samenleving waar de traditie een belangrijke rol wil spelen, zowel in het veranderen of in het juist weer herijken. Maar dan is het wel weer opvallend dat ze bij deze brede visie op het land alle drie voorbijgaan aan de (protestantse) christenmigranten die in hetzelfde land wonen. Dan zijn de verhalen toch sterker gericht op de eigen groep en vallen de christelijke naasten buiten hun aandacht. Dit is zowel sociologisch als cultureel en theologisch een vraag die niet beantwoord wordt in deze drie boeken. Voor godsdienstsociologen zijn dit drie interessante documentaties over de verscheidenheid van de ontwikkeling van tradities in de ‘orthodox gereformeerde’ context die kunnen staan voor nieuwe ontwikkelingen. Open dialoog kan daarbij een belangrijke methode worden.

Pieter Boersema
(Leuven)

Wessinger, Catherine (ed.), (2016), *The Oxford Handbook of Millennialism*, Oxford: Oxford University Press, pp. 745, ISBN 9780190611941, € 45,99 (paperback).

Catherine Wessinger is op het terrein van het onderzoek naar millennialistische (ook chiliastische) bewegingen geen onbekende. Zij publiceerde daarover al verschillende malen (o.a. monografieën en bundels). Al dat werk, zo mag worden aangenomen, moet voldoende ervaring hebben opgeleverd om het vervaardigen van een omvangrijke klus als het samenstellen van een handboek tot een goed einde te brengen. Zij, als redacteur en schrijver, heeft tezamen met nog ruim dertig andere auteurs het werk bezorgd, dat in 2011 als hardcover verscheen en in 2016 ongewijzigd als paperback. Kennelijk zijn uitgever en bezorger van mening dat het werk nog niets aan actualiteit heeft ingeboet, wat voor mij een reden was om er nu aandacht aan te schenken. Het is uiteraard ondoenlijk om

in het korte bestek van deze bespreking alle bijdragen van commentaar te voorzien. Ik beperk mij derhalve tot het geven van een globaal overzicht, om daarna een aantal kritische opmerkingen te maken.

In de inleiding bespreekt Wessinger een aantal definities van millennialisme en komt dan tot een eigen omschrijving: het gaat om een geloof in een imminente collectieve redding van de mensheid, die zowel op aarde als in de hemel kan plaatsvinden en tot stand wordt gebracht door bovennatuurlijke machten al of niet bijgestaan door gelovigen. Verder wijst zij op een aantal vormen van millennialisme die in daaropvolgende bijdragen worden uitgewerkt. Onderscheid wordt gemaakt tussen premillennialisme (ook catastrofaal millennialisme), dat stelt dat de zondige wereld eerst vernietigd zal moeten worden voordat het Godsrijk/paradijs kan aanbreken en postmillennialisme (ook progressief millennialisme), waarin wordt verondersteld dat de mensheid (door goddelijke leiding) zich zo positief zal ontwikkelen dat pijn en lijden verdwijnen en er een paradijselijke situatie ontstaat. Verder wordt nog gewezen op afwendend (*avertive*) millennialisme, dat leert dat wanneer mensen gehoor geven aan de boodschap van profeten apocalyptische catastrofes kunnen worden afgewend, waarna dan toch een collectieve redding zal kunnen plaatsvinden. Omdat in het handboek een intercultureel perspectief wordt gehanteerd en daarom veel aandacht wordt gegeven aan landen in Azië en Afrika, wordt de nativistische millennialistische beweging als aparte categorie besproken. In feite is zij dat niet, zo merkt Wessinger terecht op: het gaat bij deze bewegingen om reacties van de inheemse bevolking op vreemde overheersing en deze reacties kunnen pre- en postmillennialistische vormen aannemen. In de inleidende bijdragen worden verder nog thema's die aan millennialistische bewegingen gerelateerd zijn, behandeld zoals charismatisch leiderschap, spanningen en conflicten met de samenleving, en falende profetieën.

In het volgende deel wordt de blik gewend naar de geschiedenis en als eerste naar de antieke wereld. Egyptische, Mesopotamische, Perzische teksten over het komende gouden tijdperk worden besproken. Daarna volgen beschouwingen over de Messiasverwachtingen in het antieke jodendom, in het vroege christendom en in de vroege islam. Vervolgens wordt in slechts achttien bladzijden de geschiedenis van Europese millennialistische bewegingen van de vroege Middeleeuwen tot eind zeventiende eeuw beschreven. Dat is vragen om moeilijkheden. Immers meer dan een vrij algemene duiding op grond van (een weinig omvangrijke selectie van) secundaire literatuur kan dan niet worden gegeven en dat levert niet alleen weinig inzicht op, de kans op het geven van een te globaal beeld is steeds aanwezig.

De volgende twee delen behandelen bewegingen in Azië (China, Korea, Japan, en binnen de Hindoe-traditie). Ook hier gaat het om brede overzichten, maar aan afzonderlijke bewegingen, ook die uit vroegere perioden, wordt voldoende aandacht geschonken. Gezien de relatieve onbekendheid van de besproken bewegingen zijn het zeker informatieve bijdragen. Datzelfde geldt voor de bijdragen over Afrika, waarbij zowel bewegingen

uit de pre-koloniale, als uit de koloniale en postkoloniale tijd worden besproken alsmede ruime aandacht wordt gegeven aan het gedachtegoed waaruit zij putten. In de bijdrage over het Caribische gebied staat de Rastafari-beweging centraal, de bewegingen uit Oceanië betreffen vooral de *Cargo Cults*.

De rest van de bundel is gewijd aan negentiende-, twintigste- en eenentwintigste-eeuwse bewegingen. Van eindtijdbewegingen die ontstonden in negentiende eeuw komen aan de orde de *Ghost Dance* van de Amerikaanse indianen en hun (latere) streven voor behoud van de aarde, het progressieve millennialisme van de Bahai, verschillende adventistische en evangelicale groepen (Mormonen, Millerites, Zevendedagsadventisten, Getuigen van Jehova). Voor de twintigste en eenentwintigste eeuw is er aandacht voor de apocalyptische droom van het Nazi-derde rijk en het messianisme van Hitler, voor millennialistische groepen in het rooms-katholicisme, new age groepen en – vaak overlappend – groepen die menen dat de redding komt van kosmonauten of extraterrestrials, zoals ook verbeeld in de populaire cultuur (romans, films, strips). Het boek sluit af met drie bijdragen over millennialisme en radicalisme: het millennialisme van de *Radical Right* in de VS, radicaal-zionistische bewegingen in het huidige Israël, die er vooral op zijn gericht om de situatie op de Tempelberg te veranderen zodat het messiaanse tijdperk kan aanbreken, en ontwikkeling van radicaal-millennialistische stromingen in de islam in verschillende landen in het Midden-Oosten, die ook steeds een wereldwijd speelveld zijn gaan betreden.

Het tot stand brengen van een handboek millennialisme met de pretentie een ‘*cross cultural perspective*’, zowel geografisch als historisch, te bieden is geen geringe opgave. Dat er dan hiaten ontstaan en bewegingen soms slechts even aanstippend worden beschreven, is inherent aan zo’n ondernemen. Daarover wil ik dan ook niet te veel zeggen, behalve dan het meest opvallende: er wordt geen aandacht besteed aan Zuid-Amerika, waar zich juist een groot aantal eindtijdbewegingen hebben voorgedaan, Noord- en Oost-Europa vallen geheel buiten beeld en hetzelfde geldt voor Siberië, Indonesië en Australië. Het kan zijn dat Wessinger geen deskundigen – in de haar bekende kring van specialisten – heeft kunnen vinden om in dit gemis te voorzien, maar dan dringt toch de vraag zich op hoe intensief zij gezocht heeft. Dat komt de lezer echter niet te weten want een verantwoording van de keuze van themata en selectie van auteurs ontbreekt. Juist daar had aandacht aan moeten worden geschonken: daar had een deskundige als Wessinger, kunnen (en eigenlijk moeten) aangeven welke beperkingen er waren bij het samenstellen van de bundel, waar aanvullingen gewenst zijn en waar nog witte vlekken zijn. Dat wil niet zeggen dat de bundel zonder belang is, maar het had met wat extra inspanning gemakkelijk beter gekund.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)